

Part - 1

વિભાગ : (૧)

ભવાઈ : ઉત્પત્તિ અને વિકાસ

Bhavai : Origin and Development

પ્રકરણ (૧) : ભવાઈ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

પ્રકરણ (૨) : ભવાઈનું ઉપરૂપકો સાથે અનુસંધાન

પ્રકરણ (૩) : ભવાઈના સ્વરૂપની વિકાસરેખા -
મધ્યયુગથી સંપ્રતિકાળ સુધી

Part- 1 , chapter-1

પ્રકરણ (૧)

ભવાઈ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ

ભવાઈ શબ્દ માટે અનેક વિધ્વાનોએ પોતાના મત પ્રદર્શિત કર્યા છે.

કેટલાક વિધ્વાનોએ ભવાઈ શબ્દને દેવી - દેવતાઓ સાથે સાંકળ્ય છે.

અમદાવાદના સ્વ. હરમણીશંકર મુન્શીએ ભવાઈ એટલે 'ભવાની (અંબા) + આઈ (માતા)' ભવાની માતા સમક્ષ રજૂ થાય તે ભવાઈ, એવો અર્થ તારવ્યો છે.^૧ પેટલાદ તાલુકાના સુણાવ ગામના શ્રી ત્રિપુરાશંકર ત્રિવેદીએ ભવાઈ એટલે 'ભવ (જીવન) ની આઈ (માતા)' એમ કહ્યું છે.^૨ શ્રી નગીનલાલ દવે તથા શ્રી નમહીપતરામ નિલકંઠે 'ભવ' નો અર્થ 'શિવ' કરી ભવાઈને શિવ સાથે જોડી છે. ભવ (શિવ) અને આઈ (માતા) એ બે શબ્દો મળી ભવાઈ શબ્દ બન્યો હોવાનું અનુમાન કર્યું છે.^૩

શ્રી જયશંકર (સુંદરી) ભોજકે ભવાઈ એટલે 'ભવવહી - જીવનનો ચોપડો (જીવતરનો ચોપડો)' એમ અર્થ કર્યો છે.^૪ શ્રી સુંદરી ભવાઈ કલાના જ્ઞાતા હતાં. નંદ હતાં. ભવાઈની રજૂઆત દ્વારા અપાતા લોકશિક્ષણને ધ્યાનમાં લઈ તેમણે આ અર્થ તારવ્યો હોય તેમ લાગે છે.

'The Modern Gujarati - English Dictionary' ના સંપાદકો શ્રી ભાનુશંકર મહેતા અને શ્રી ભરતરામ મહેતાએ તેમનાં શબ્દકોશમાં ભવાઈ શબ્દનો અર્થ 'ભાવ' એટલે 'નટ' તેને 'આઈ' પ્રત્યય લાગી ભવાઈ શબ્દ બન્યો હોવાનું જણાવી, ભવાઈ એટલે 'નટ' એમ અર્થ તારવ્યો છે.^૫

શ્રી રસિકલાલ પરીખે રસોઈયો, ગર્વયો જેવો શબ્દ ભવૈયો છે, એમ કહી ભવાઈ ઉપરથી ગાયન અને ભવાઈ ઉપરથી ભાવન શબ્દ તારવ્યો છે.^૬

ડૉ.સુધાબહેન દેસાઈએ તેમના 'ભવાઈ' નામના શોધનિબંધમાં ભવાઈનો અર્થ 'ભાવન' કરી ભવાઈ વેશોમાંથી ભાવન શબ્દ દર્શાવતી કેટલીક કડીઓ ટાંકી છે.

(૧) 'ભાવન દાતીવાડાનો, ધોડીનો ભાવન
ધ્વારકાનો ભાવન.' (સીસોદીઆનો વેશ)^૭

(૨) 'માંડણ નાયકે ભાવન જોડ્યાં, જોડ્યા, જોડ્યા બોલ ચાર
તેજલ ઝંડાની કિરતીરે ગઈ સમંદર પાર'

(ઝંડા મુલણનો વેશ)^૮

આમ કેટલાક વિધ્વાનોએ ધર્મગ્રંથોનો આધાર લઈ 'ભવાની' કે 'શિવ' સાથે ભવાઈને જોડી તેને ધાર્મિક સંજ્ઞા આપી છે. જ્યારે કેટલાક વિધ્વાનોએ નાટ્યશાસ્ત્ર કે કલાના સંદર્ભમાં ભાવ, ભાવન, નટ વગેરે અર્થ તારવ્યાં છે.

શ્રી જયશંકર સુંદરી ભવાઈને ભવ-વહી, જીવતરનો ચોપડો એટલે કે
 "સારા નરસા કર્મોની ખતવણી - પાપ પુણ્યનું મૂલ્યાંકન" એ સંદર્ભમાં
 ઉપયોગ કર્યો છે. તેની સામે એક બીજો તર્ક મૂકી શકાય. ભવૈયા એ ઉત્તર
 ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના કણબી પટેલોના આશ્રિત રહ્યાં છે. પેઢીઓથી તેમના
 સંબંધો યજમાન - નાયકના રહ્યા છે. નાયકો (ભવૈયા) પોતાના યજમાનોની
 યાદી વિગતવાર રાખે છે અને વર્તમાન પેઢીને તેમના પૂર્વજોના ગુણ-દોષ તથા
 તેમના તરફથી મળેલ દાનની માહિતી ગીતોમાં ઢાળી રસપ્રદ રીતે વર્ણવે છે.
 જેનું કારણ હયાત પેઢી સાથેના સંબંધો ગાઢ બનાવવા તથા વધુ દાન
 મેળવવાનો હેતુ હોઈ શકે. પરંતુ નાયક અને યજમાનોના ભવોભવના સંબંધોના
 સંદર્ભે પણ ભવાઈ શબ્દ પ્રયોજી શકાય.

શારદાતનય ના મત પ્રમાણે રૂપકો રસપ્રધાન હતાં જ્યારે ઉપરુપકો
 ભાવપ્રધાન હતાં.^૯ ભારતીય પારંપારિક લોકનાટ્યોમાં ઉપરુપકોની અસર
 દેખાય છે. ખાસ કરીને ભક્તિનય તથા ભજવણીની શૈલીમાં નૃત્ય અને ગીતની
 પ્રધાનતાના કારણે ભવાઈમાં ભાવોનું નિરુપણ વિશેષાપણે જોવા મળે છે. તે
 રીતે વિચારતાં 'ભાવન' શબ્દ ભવાઈની વધુ નજીક છે. જૈન દેરાસરોમાં
 ભાવન ગવાતાં હતાં. હેમચંદ્રચાર્યના સમયમાં જૈન ધર્મ સ્વીકાર કરેલ, એવા
 શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો મંદિરોમાં ભાવન ગાતા હતા. આ બ્રાહ્મણો જે પાછળથી

ભોજક તરીકે ઓળખાયો^{૧૦} અને અસાઈત સાથે સામાજિક અને વ્યવસાયી સંબંધે જોડાઈ ભવાઈમાં આવ્યો. તેમની સાથે 'ભાવન' શબ્દ આવ્યો હોવાનું અનુમાન કરી શકાય. ડૉ.સુદાબહેન દેસાઈએ તેમના શોધનિબંધ ભવાઈમાં 'ભાવન' ને ભવાઈનું સાહિત્યિક સ્વરૂપ કહ્યું છે.

'ભવાઈ' ને તેના ભાવપ્રધાન લોકનૃત્યો - ગીતોને કારણે 'ભાવન' શબ્દ સાથે જોડવી યોગ્ય લાગે છે. ભવાઈની સાહિત્યિક રચનાઓને 'ભાવન' કહેવાતી હશે, એમ અનુમાન કરી શકાય. આ 'ભાવન'નું નિર્માણ તે'વેશ' જેને 'ભવાઈવેશ' નામ અપાયું છે.

'ગાયન' નામની સાહિત્યકૃતિને જીવંત કરનાર ગવૈયો અને જીવંત કૃતિ તે 'ગવાઈ' (ગાયકી). તેમ 'ભાવન' નામે ઓળખાતી સાહિત્યકૃતિને જીવંત કરનાર ભવૈયો અને જીવંત કૃતિ તે 'ભવાઈ' એ અર્થઘટન નાટ્યકલાની પરિભાષામાં યોગ્ય લાગે છે.

ભવાઈને 'ભવાઈવેશ' કહેવાય છે. 'વેશ'નો સામાન્ય અર્થ 'વેશભૂષણ' અગર 'પોષાક' થાય છે. ભવાઈમાં 'વેશ' શબ્દ વેશ પહેરી રજૂ થતાં 'પાત્ર' અને 'પાત્ર'ધ્વારા રજૂ થતી 'કૃતિ' એમ બે અર્થમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. પાત્રોના નામ સાથે 'વેશ' શબ્દ જોડી કૃતિનું નામ ઓળખાવાય છે. ઉદાહરણ-'ઝંડાનો વેશ', 'ગ્રાહમણનો વેશ', 'જશમા ઓડણનો વેશ' વગેરે

સંદર્ભ

૧. 'Bhavai' -ડૉ.સુધાબહેન દેસાઈ (૧૯૭૨) પૃ.૨
૨. એજન પૃ.૨
૩. એજન પૃ.૨
૪. એજન પૃ.૨
૫. એજન પૃ.૨
૬. ગુજરાતનું લોકનાટ્ય ભવઈ - શ્રી રત્નલાલ સાં. નાયક
ગુજરાત દીપોત્સવી અંક (વિ.સંવત ૨૦૪૧) માં પ્રસિધ્ધ થયેલ
લેખ પૃ.૮૦
૭. 'Bhavai' -ડૉ.સુધાબહેન દેસાઈ (૧૯૭૨) પૃ.૩
૮. એજન પૃ.૨૭૩
૯. શારદાતનય : ભાવપ્રકાશન હિન્દી અનુવાદ : મદનમોહન
અગ્રવાલ (૧૯૭૮) અષ્ટમ અધિકાર શ્લોક ૩ પૃ.૩૨૧

इसात्मका दर्शनेषु विंशद्वात्मका मताः ।

तेषां रूपकसंज्ञापि प्राये दृश्यतया क्वचित् ॥

त्रिंशद्रूपकभेदाश्च प्रकाशयन्तेऽत्र लक्षणैः ।

શારદાતમયે કુલ ૩૦ પ્રકારના નાટક હોવાનું જણાવી, નાટક, પ્રકરણ ઈત્યાદિ દશ નાટ્યરુપોને રસાત્મક તથા અન્ય વીસ નાટ્યરુપોને ભાવાત્મક કહ્યાં છે. દૃશ્યતત્વને લીધે તેમને રુપક સંજ્ઞા આપવામાં આવી હોવાનું જણાવ્યું છે. વસ્તુતઃ તેમણે જેમને રસાત્મક કહ્યાં છે તે રુપકો છે અને ભાવાત્મક જણાવ્યાં છે તે ઉપરુપકો છે.

૧૦. ભવૈયા - શ્રી જોરાવરસિંહ જાદવ અખંડઆનંદ જુન '૮૭ માં પ્રસિધ્ધ થયેલ લેખ પૃ. ૬૫